

SZEMLE

Slíz Mariann, Szentkultusz és személynévadás Magyarországon

Szent István Társulat, Budapest, 2021. 168 lap.

Ha valaki képet akar kapni arról, hogy a névtan milyen összetett, színes, számos más tudományterülettel és a valós élettel szoros kapcsolatban álló tudomány, különleges élményben részesülhet, ha megismerkedik azzal a könyvvel, melynek két kulcsszava a szentkultusz és a személynévadás. A címben ezeket „és” kötőszó kapcsolja össze, ami önmagában is jelzés lehet arra nézve, hogy viszonyuk korántsem írható le okok és okozatok egyszerű láncolataként. E viszony megközelítése kivételes anyagismeretet, módszertani felkészültséget és szakirodalmi tájékozottságot kíván, továbbá erős kritikai érzéket, árnyalt elemzőkészséget és annak belátását, hogy a névadás motivációjának sokfélesége és mai értelmezési lehetőségeink korlátai olyan tényezők, amelyekkel a múltra nézve mindig számolni kell.

A könyv kapcsán első helyen a téma újdonságát emelem ki. A fenti kérdéskörre átfogó vizsgálat eddig nem irányult, így a szerzőre várt az a feladat, hogy ennek módszertani alapjait kidolgozza, s jól kiválasztott esettanulmányokkal képet adjon az ilyen irányú kutatások szempontrendszeréről, forrásanyagáról s egészében a fenti két terület összefüggésrendszeréről. Az eredmény rendkívül meggyőző: a könyv egész gondolatmenete lényeglátásról és szintézisalkotó képességről tanúskodik.

Mindez a mű szerkezetében is tükröződik. Négy fő fejezete így épül egymásra: I. Bevezetés (9–18), II. Források és módszerek (19–54), III. Esettanulmányok (55–145), IV. A vizsgálatok eredménye és hasznosíthatósága (147–149). Ezeket egy bőséges irodalomjegyzék követi (151–168).

A Bevezetés egyik központi gondolata az, hogy a szentek kultuszával való összefüggés több névfajtában is megjelenik, csak ezekben más-más módon érvényesül, így kutatási lehetőségeik is eltérőek. A patrocíniumi helynevekre nézve már születtek nagyarányú szintézisek MEZŐ ANDRÁS (1996, 2003) és TÓTH VALÉRIA (2011) jóvoltából. A jelen kötet a változásokra még érzékenyebb személynevek körében végez makroszintű vizsgálatot. Azáltal, hogy a kiemelt elemeket a középkortól napjainkig kíséri figyelemmel, sokoldalú és érzékletes képet tár az olvasó elé.

A források és módszerek című fejezet pontos képet ad a kutatás nehézségeiről. Különbő korok névdivatjának összevetéséhez azonos szempontrendszert alkalmazó, egymással összevethető korpuszok kellenének, ilyenek azonban nem állnak rendelkezésre. A feldolgozás így a meglévő anyagban rejlő lehetőségek kiaknázására törekszik, ezeket három nagy korszak keretében mutatva be. A középkorra nézve kiemelt forrás a két Anjou-kori személynévtár (SLÍZ 2011, 2017) háttérben álló elektronikus adatbázis, továbbá N. FODOR JÁNOS (2010) Felső-Tisza vidéki korpusza; a kora újkorra nézve központi jelentőségűek HAJDÚ MIHÁLY (2003: 371–393) gyakorisági listái, valamint az N. FODOR JÁNOS által összeállított Történeti magyar családnévtan (TMCsA.) elektronikus adatbázisa, mely a 18. század elejének országos összeírásaira épül, s mely közvetve

egyennevek korábbi megoszlásának vizsgálatát is lehetővé teszi. Az új- és legújabb kor vonatkozásában ismét HAJDÚ MIHÁLY (2003: 554–578) listái játszanak meghatározó szerepet; a 21. századra nézve új forráscsoportként jelennek meg az online elérhető népszerűnyilvántartási statisztikák. Mint már utaltam rá, e források különbözőképpen adnak (vagy nem adnak) képet a névhasználat területi, társadalmi, felekezeti vonatkozásairól, így a következtetések levonása során alapvető követelmény az óvatosság. Ez a figyelmeztetés a könyvben sokszorosán, teljes joggal ismétlődik.

E fejezet másik központi kérdéskörét a módszertani problémák jelentik. Ezek köreiben először is képet kapunk a magyar egyennevek (hagyományos terminussal: keresztnévek vagy utónévek) történetében jelentkező fő tendenciákról, majd a szentkultusznak a névadásra gyakorolt hatásáról. Ezek a fejtegetések már előljáróban világossá teszik, milyen sokféle tényezőnek lehet e téren erősítő (vagy éppen gátló) hatása. Ezek közé tartozik az uralkodói támogatás, az ereklyék kultusza, egy-egy szerzetesrend megjelenése, a reformáció és a katolikus megújulás, a török hódoltság, a romantika, a nemzeti eszme előtérbe kerülése és még sok más jelenség.

A z e s e t t a n u l m á n y o k című fejezet a könyv gerincét alkotja. A rendszerezés során az az elv érvényesül, hogy a valamilyen módon összetartozó szentek nevei együttes tárgyalásban részesülnek, s az adott csoporton belül az egyes nevek divatja egymásra vonatkoztatva is vizsgálatban részesül. Ennek kapcsán joggal történik hivatkozás a PAIS DEZSŐ szemléletében fontos szerepet játszó névvonatközásra (46–47). Szent István, Szent Imre és Szent László mint „három szent király” alkot egy különleges kört (55–92); Szent Erzsébet és Szent Margit szintén Árpád-házi szentek, akiknek kultusza egymással is összefügg, s az utóbbi Antiochiai Szent Margitéval is (93–105); Szent Márton, Szent György és Szent Demeter katonaszentek (106–129), Alexandriai Szent Katalin, Szent Borbála és Szent Dorottya pedig a segítőszentek körébe tartozik (130–145). A válogatás igen szerencsés: olyan alakokat állít a középpontba, akik a magyar történelemben és kultusztörténetben kimagasló szerepet játszanak, s akikre a különféle tudományterületek felől is sokoldalú figyelem irányul.

Ennek kapcsán külön hangsúllyal emelendő ki a jelen vizsgálat m u l t i d i s z c i p l i n á r i s jellege (7). A szentek kultuszával intenzíven foglalkozik többek között a történettudomány, a néprajz, a művészettörténet, az egyháztörténet és több más terület. A fenti szentekre nézve a hazai kutatásokban elmélyült elemzések születtek BÁLINT SÁNDOR, BARNA GÁBOR, KERNY TERÉZIA, KLANICZAY GÁBOR, MAROSI ERNŐ, UHRIN DOROTTYA és mások tollából. A jelen monográfia egyik különleges értéke, hogy ezek eredményeit nagy gondnal veszi számba és osztja meg olvasóival. A fent bemutatott csoportok tárgyalása során az adott fejezetek egyik első pontja képet ad a szóban forgó szentek magyarországi kultuszáról, s részletesen bemutatja azt, amit az ereklyékről, freskókról, oltárképekről, szoborábrázolásokról és más hasonló emlékekről tudni lehet.

Ennek kapcsán felmerült bennem egy kérdés: a magyar kódexirodalomnak a fenti szentekre vonatkozó történeteiről mennyiben esik szó? Az említés szintjén előfordulnak utalások egy-egy kódexre (vö. 133), de magukra a szövegekre nem irányul figyelem. (A középkorral foglalkozó irodalomtörténeti munkákra sem; a hivatkozott irodalomban ilyenekkel alig találkozunk.) Magam úgy gondolom, hogy a Margit-legenda, Alexandriai Szent Katalin verses legendája az Érsekújvári kódexben, Szent Márton életrajza ugyanitt, az Érdy-kódexnek a magyar szentekre vonatkozó részletei és sok más irodalmi szöveg megérdemelné, hogy a rájuk vonatkozó legfontosabb tudnivalók elhangozzanak. Annál is

inkább, mert e szövegek a középkori névhasználatra nézve is beszédesek (vö. a fentiekben: *Szent Margit asszony, Katerina, az Szent Márton* stb.). Amikor későbbi korok kapcsán utalás történik néhány irodalmi műre (Vörösmarty, Arany János és mások alkotásaira, 79), jó érzékelni, hogy a névtan és az irodalom kapcsolatára mégis fény derül.

Az egyes névcsoportokat bemutató fejezetekben központi szerepet játszanak az ábrák (összesen 46), melyek egyrészt az adott nevek gyakoriságáról, másrészt pozíciójáról (sorszámáról) adnak képet, mégpedig a fent jelzett három korszak szerinti bontásban, az összetartozó neveket következetesen együtt vizsgálva, s a vizsgálatot nem egyszer más nevekre, illetve névfajtákra is kiterjesztve. A névdivat alakulásának elemzése ezeken az ábrákon alapul.

Az egyes szentek kultuszával összefüggő névtani tanulságok hallatlanul sokrétűek. Az alábbiakban minden csoport kapcsán néhány mozzanatot emelnék ki.

A „három szent király” (Szent István, Szent Imre és Szent László) kultusza szorosan összefonódik, és sokféle ideált képvisel. Igen érdekes látni, hogyan válik Szent István alakja vallási és uralkodói szimbólummá már a középkorban, hogyan kap kimagasló szerepet a Regnum Marianum-gondolatban (16–17. század), szoros összefüggésben a korszak történeti viszonyaival (hol a törökökkel, hol a protestánsokkal szemben, hol a Habsburg-házzal való kapcsolat tekintetében). Szent László mint lovagszent központi alak a 14–15. század kultusztörténetében, ő a harcosságnak is ideálja. Ha az uralkodóház valamelyik ágában e két név egyikére esik a választás, az a trónigény bejelentésének jelzéséként is felfogható. A három szentben három férfikor képviselője is felfedezhető; ezen belül Szent Imre egyfajta ifjúság-eszmény megtestesítője lesz. – Hogyan kapcsolódik ehhez a névdivat? Az *István* név szerepe évszázadokon át kiemelkedő: az össznépszerűségben belül ma ez a második leggyakoribb férfinév. *László* nagyobb hullámozást mutat; az a tendencia, mely (szintén az össznépszerűségben) mai első helyét megalapozza, a 19. század elején kezd felívelni. Az *Imre* név végig szerényebb helyzetű. Napjaink névadásában mindhárom gyakrabban jelentkezik második egyénnévként.

Szent Erzsébet és Szent Margit kapcsán mindenekelőtt az emelendő ki, hogy a női nevekre mindig sokkal kevesebb adat van, mint a férfinevekre, így a számok értékelése óvatosságot kíván. A fenti két Árpád-házi szent közeli rokona egymásnak (Erzsébet Margit nagynénje), s velük kapcsolatban az irtalmasság, illetve az alázatosság erénye különösen kiemelkedik. A *Margit* név elterjedése összefügg a „sárkányon taposó” Antiochiai Szent Margit kultuszával, mely nálunk II. András szentföldi útjával (egy keresztshadjáratban való részvételével) függ össze. A középkorban mindkét név igen gyakori. Az *Erzsébet* később is az marad; a 19. század végén ebbe Erzsébet királyné népszerűsége is belejátszik. Margit szerepe a katolikus egyházban a 16. századtól viszszaesik; érdekes viszont, hogy amikor szentté avatása sok korábbi kísérlet után 1943-ban végre megvalósul, kultuszának tudatos építése a névdivatra is kihat. A 20. század közepétől a névadásban mindkét név visszaszorul – ez azonban idővel oda is vezethet, hogy ritkaságuknál fogva alkalmassá válnak arra, hogy az egyediség iránti igényt kielégítsék, így a tendencia akár meg is fordulhat. A névdivat hullámozásának jól ismert jelensége ez.

A három katonaszent, Szent Márton, Szent György és Szent Demeter kultusza más-más forrásból táplálkozik. Szent Márton esetében meghatározó, hogy Pannóniában született, továbbá az, hogy a bencés rendben kitüntetett szerephez jutott (vö. Pannonhalma). Ez belejátszott a név gyakoriságába is. – Szent György népszerűsége

két irányból érkezett: egyrészt nyugatról (Szent Gellért ezt a nevet kapta a keresztségben), másrészt keletről. A középkorban igen jelentőssé vált, s ezt a Szent György lovagrend, majd a Sárkányrend megalapítása még tovább erősítette. A török időkben Szent György mint sárkányölő szimbolikus szerephez is jutott. Mindkét név egy idő után függetlenedni kezdett a szentkultuszról. Közöttük sajátos kapcsolat is létrejött: Szent György napja a tavasz kezdetét, Szent Mártoné a tél közeli beálltát jelzi, s e két fordulópontra számos gazdasági tevékenység megszabott időpontjává vált. – Szent Demeter kultusza keleti eredetű. Kevésbé volt erőteljes, mint az előbbieké, s a 17. századtól (a katolikus egyház egy döntésének következtében) még jobban visszaszorult.

Alexandriai Szent Katalin, Szent Borbála és Szent Dorottya ugyancsak sajátos szerepet játszik a szentkultusz és a névadás történetében. Ők a segítőszentek közé tartoznak (az első kettő Antiochiai Szent Margittal együtt a „virgines capitales” körének állandó tagja), így a 14. századi nagy pestisjárvány idején közös jelentőségük is megnő. Szent Katalin kultusza már az Árpád-kortól erős, s a későbbi évszázadokban is az marad. Mint intellektuális szent az egyetemek, tudósok, diákok patrónája, emellett attribútuma, a kerék révén sokféle mesterségnek védőszentje. Szent Borbála, a bányászok védelmezője különösen a bányavárosokban válik népszerűvé. Szent Dorottya kultusza, mely német eredetű, a Szepességben a legerősebb. E szentek funkciói nemegyszer össze is fonódnak.

A kötet záró fejezete igen hangsúlyos gondolatokat fogalmaz meg röviden. Ezek közül a legfontosabb a következő: a jövő kutatásaihoz nélkülözhetetlen egy egységes koncepció alapuló elektronikus adatbázis, amely a források széles körű feldolgozására épül, s a legkülönbözőbb szempontok érvényesítésével (időbeli, területi, társadalmi, felekezeti, genealógiai és más információk megjelenítésével) lehetővé teszi a magyar személynévanyag sok szempontú, átfogó történeti vizsgálatát. A jelen könyv példa arra, hogy az ilyen vizsgálatok milyen értékes tanulságokhoz vezethetnek. A nagy terv kapcsán csak ezt mondhatjuk: megvalósulása óriási nyereség lenne a jövő számára.

Hivatkozott irodalom

- N. FODOR JÁNOS 2010. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza vidék neveinek nyelvi elemzése (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 2. ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. METEM-könyvek 15. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. METEM-könyvek 40. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Históriaantik, Budapest.
- SLÍZ MARIANN 2017. *Anjou-kori személynévtár (1343–1359)*. Históriaantik, Budapest.
- TMCsA. = *Történeti magyar családnévatalasz 1715, 1720*. Digitálisan tárolt adatbázis. Kutatásvezető: N. FODOR JÁNOS. <http://www.csaladnevatalasz.hu>.
- TÓTH, VALÉRIA ed. 2011. *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica 8*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen–Helsinki.